

Є. А. Гетьман, кандидат юридичних наук, начальник відділу координації наукових досліджень президії НАПрН України;

А. М. Мерник, аспірант Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, головний спеціаліст Головного юридичного управління Харківської обласної державної адміністрації

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджуються теоретико-правові підходи вчених сучасності до розуміння громадянського суспільства. Розглянуто різні інтерпретації означеного поняття. Акцентується увага на зв'язку сучасної концепції громадянського суспільства з класичною, а також на її оновленні і перетворенні. Зроблені висновки щодо необхідності вивчення проблеми становлення громадянського суспільства в нерозривному зв'язку з такими суспільно-політичними поняттями, як права держави, права, свободи людини і громадянина, демократія і свобода.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава.

В статье исследуются теоретико-правовые подходы ученых современности к пониманию гражданского общества. Автором рассмотрены различные интерпретации обозначенного понятия. Акцентируется внимание на связи современной концепции гражданского общества с классической, в то же время на ее обновлении и преобразовании. Сделаны выводы относительно необходимости рассмотрения проблемы становления гражданского общества в неразрывной связи с такими общественно-политическими понятиями, как правовое государство, права, свободы человека и гражданина, демократия и свобода.

Ключевые слова: гражданское общество, государство.

The article investigates the theoretical and legal approaches to the understanding of contemporary scholars of civil society. The author considers various interpretations of the designated concept. Attention focuses on the connection the modern concept of civil society with a classic, at the same time on the renewal and transformation. Conclusions made regarding the need to address the issue of civil society in close connection with social and political concepts as the rule of law, rights, freedoms and citizens, democracy and freedom.

Key words: civil society, state.

У сучасній політико-правовій думці простежуються деякі ознаки оновлення категорії громадянського суспільства. Мова йде про спроби розробити програму, в якій цінності та інтереси автономного суспільства протистоять як сучасній

державі, так і капіталістичній економіці, не витворивши при цьому новий різновид традиціоналізму. Як справедливо зауважив І. Кальний: «...в умовах постмодерну гряде нове прочитання ідеї громадянського суспільства, домінантою якого висту-

пає соборне начало з орієнтиром на творення, а не на руйнацію. Мова йде про складові громадянського суспільства, про їх структурну організацію, про здатність забезпечити в системі координат функціонування суспільства як системи, однією зі складових якої виступає держава, яка уособлює вертикаль влади, без якої не можуть оптимально скластися горизонтальні відносини, особливо в умовах сучасної соціальної структури, етнічного та конфесійного різноманіття, а також світоглядного плюралізму. Тому мова повинна йти не про пріоритети цього процесу, а, швидше, про паритети верхів і низів, про формування механізму узгодженої волі» [1, с. 37].

У статті послідовно розглянемо теоретико-правові погляди науковців сучасності, що привели до відродження категорії громадянського суспільства.

Так, французький дослідник американського суспільства та політичної системи Алексис Токвіль у своїй роботі «Демократія в Америці» чітко розділяє поняття держави, або скоріше уряду (government), і громадянського життя (civil life). Держава, або уряд, — це повноважні збори, міністерства, суди, поліція і збройні сили. Громадське життя належить до публічної сфери життя (public life), тобто до життя громадян за межами домогосподарства. Громадське життя в Америці, згідно з поглядами Токвіля, характеризується саме поширеністю асоціацій людей, які об'єднуються для досягнення спільних цілей. Асоціації розрізняються за багатьма ознаками, але в основному поділяються на громадські і політичні. Громадські асоціації створюються для реалізації приватних економічних, комерційних і виробничих інтересів; політичні асоціації, згідно з Токвілем, мають на меті громадську і формальну підтримку окремих доктрин певною кількістю людей, які вирішили співпрацювати деяким чином для того, щоб надати цим доктринам панівний стан [2, с. 11].

З точки зору синергетики громадянське суспільство розглядається як процес «перевідкриття». Це «перевідкриття», за Бергсоном, інтерпретується як історико-методологічний і епістемологічний прин-

цип, важливий для розуміння можливостей (особливостей) синергетичного підходу до міждисциплінарної соціальної проблематики. В її фокусі знаходиться еволюційна поведінка відкритих, далеких від рівноваги нелінійних систем, що утворюють у сукупності образ (паттерн) нелінійного світу, який перебуває в процесі саморозвитку, де порядок і хаос знаходяться поруч, взаємопроникають і переходять один в інший [3, с. 132].

Для розуміння громадянського суспільства з точки зору синергетичного підходу необхідно розглянути поняття відкритого суспільства, яке займає центральне місце у соціальній філософії К. Поппера. Одним із запропонованих Поппером визначень відкритого суспільства є таке: «Відкрите суспільство — це таке суспільство, в якому громадяни свідомо втягнуті в соціальну активність і відмовляються сидіти склавши руки, перекидаючи всю відповідальність за управління світом на частку людських і надлюдських авторитетів» [4, с. 26]. Головна ціннісна відмінність відкритого суспільства від закритого — це здатність до саморозвитку. Тут доречно ще раз звернутися до Бергсона (філософські ідеї якого для синергетики особливо важливі), зокрема до його розуміння відкритого суспільства. Згідно з ним, «відкрите суспільство» — це суспільство, в культурі якого виникає і отримує свій природний розвиток динамічна мораль. Первинним джерелом динамічної моралі є інтуїтивно-емпатичний досвід внутрішнього переживання екзистенційного духовного пориву, який породжує релігійно-містичне почуття причетності до світового цілого, почуття світової гармонії. У динамічній моралі втілюються цінності людської свободи, любові, творчості і первинна інтуїція життєвого пориву. На відміну від динамічної моралі статична мораль, за Бергсоном, є системою звичок, стійких стереотипів соціальної інстинктоподібної поведінки, доведених до механічного автоматизму навичок спілкування, жорстко заданих, незмінних у часі ритуалів і норм, спочатку безособових, але авторитарно підтримуваних в ім'я

збереження громадської дисципліни та ієрархічно субординованого керованого порядку. Таким чином, можемо зробити висновок, що громадянське суспільство відповідно до синергетичного підходу є суспільством відкритим у самому історичному самовизначенні.

Розгляд генезису поняття «громадянське суспільство» був би неповним без урахування поглядів теоретиків анархізму М. А. Бакуніна та П. А. Кропоткіна [5, с. 26]. Багато положень анархізму суперечливі та утопічні, але розробка ідей федерації дрібних автономних асоціацій вільних виробників, створення точок зіткнення між людьми з приводу їх спільних справ, непотрібності зайвого централізму містить багато поживи для роздумів з приводу теорії і практики громадянського суспільства.

Соціологічна концепція і проблематика громадянського суспільства досить детально розгорнута Ернестом Геллнером, який отожднює принцип громадянського суспільства з ідеєю інституційного та ідеологічного плюралізму, який перешкоджає встановленню монополії на владу і істину, слугує противагою тим панівним центральним інституціям, які гіпотетично можуть при відсутності подібної противаги отримати таку монополію. У своєму інституційному втіленні громадянське суспільство, за Геллнером, — це система різних недержавних інститутів, третій — між державою і ринком — сектор, який є досить потужним для того, щоб виступати противагою державі, запобігати домінуванню останньої над суспільством, не заперечуючи при цьому ролі держави в підтримці миру і виконання нею функцій арбітра основних протидіючих сил і інтересів у суспільстві.

Один із найвпливовіших сучасних філософів Юрген Габермас вперше звернувся до вивчення громадянського суспільства на межі 50–60-х рр. ХХ ст. У той час ця проблема була поза увагою західного наукового співтовариства. Найвагомішим завданням і в науковому, і в практичному сенсі вважалося формування засад соціальної держави. Громадянське

суспільство як представник суспільних інтересів у цьому контексті здавалося зайвим, оскільки саме держава брала на себе піклування про соціальний захист громадян, забезпечення не тільки їх політичних, але й соціально-економічних прав.

У статті «Нове затемнення: криза держави загального добробуту» Габермас звертає увагу на ту обставину, що експансія соціальної держави, розширення її соціальних програм підсилюють адміністративно-бюрократичну опіку над суспільством, що веде до згортання індивідуальної ініціативи, спрощує і збіднює соціальну структуру суспільства, оскільки більша частина населення перетворюється на однорідну масу одержувачів державної соціальної допомоги [6, с. 56].

Габермас уявляє собі громадянське суспільство як загальний консенсус, що досягається в межах раціонального дискурсу, в ході якого кожен його учасник, відстоюючи власний інтерес, прагне тим не менш поєднати його із загальним нормативним стандартом. При цьому Габермас проголошує себе послідовником Канта, доповнюючи його положенням про те, що сам спільний нормативний стандарт може і повинен обговорюватися та змінюватися у зв'язку з появою нових учасників дискурсу чи нових обставин.

Опонентом Габермаса виступає М. Фуко, розвиваючи свою концепцію в методологічних рамках деконструктивізму та постмодернізму. Він вважає, що в громадянському суспільстві немає і бути не може універсальної згоди, що сама ідея загального консенсусу не відповідає принципам демократії. Основою такої позиції стало рішення неприйняття тоталітаризму, похмуру тінь якого Фуко вбачає за «загальною згодою» Габермаса. В інтерпретації Фуко придушення конфлікту — придушення свободи, а привілеї участі в конфлікті — частина свободи [7, с. 112].

На думку Дж. Кіна, реалізація принципів рівності і свободи можлива лише при обмеженні функцій держави та розширенні сфери діяльності громадянського суспільства. Останнє виступає як соціальний простір самоорганізованих

громад та об'єднань, який динамічно розвивається і потенціал якого дозволяє створити сильну структуру, незалежну від держави. Державні інститути при цьому повинні виконувати службову роль, законодавчі функції, забезпечувати правові рамки для вирішення соціальних конфліктів, а також захищати суспільство від нерівності та тиранії.

Дж. Коен та А. Арато вважають базисними інститутами громадянського суспільства соціальне комунікування і добровільні об'єднання. У такому трактуванні громадянське суспільство може виступати як нормативна база розвитку демократії. Економічна та політична сфери виконують функції стабілізації соціальної структури і в той же час служать своєрідними «рецепторами», які отримують від громадянського суспільства сигнали, спрямовані в бік держави та економіки.

На думку П. М. Рабіновича, «одним з найбільш плідних підходів є інтерпретація поняття громадянського суспільства крізь призму прав людини». Указане поняття «стосується такого суспільства, в якому кожна людина офіційно визнається юридично рівноправною як щодо всіх інших членів суспільства, так і стосовно держави та різноманітних суспільних об'єднань. Водночас поняття громадянського суспільства не пов'язується безпосередньо з юридичним громадянством людини, тобто з певним узаконенням зв'язком між нею та державою. Йдеться про, так би мовити, громадськість у загальносоціальному сенсі: громадськість як можливість бути вільним і рівним з іншими учасниками суспільного життя...» [8, с. 32].

Сучасне розуміння громадянського суспільства, на думку С. Алексеева, передбачає наявність у нього комплексу суттєвих ознак. Відсутність або нерозвиненість деяких із них дозволяє визначити стан «здоров'я» соціального організму і необхідні напрямки його. Сам С. Алексеев виокремлює такі характеристики громадянського суспільства:

– громадянське суспільство — це спільнота вільних індивідів. В економіч-

ному плані це означає, що кожен індивід є власником. У соціальному плані приналежність індивіда до певної соціальної спільноти (сім'я, клан, клас, нація) не є абсолютною. Він може існувати самостійно, має право на досить автономну самоорганізацію для задоволення своїх потреб та інтересів. Політичний аспект свободи індивіда як громадянина полягає в його незалежності від держави;

– громадянське суспільство — це відкрите соціальне утворення. У ньому забезпечуються свобода слова, гласність, доступ до різного роду інформації, широкий і постійний обмін інформаційними, освітніми технологіями з іншими країнами, культурне та наукове співробітництво із зарубіжними державними і громадськими організаціями, сприяння діяльності міжнародних та іноземних об'єднань відповідно до принципів і норм міжнародного права;

– громадянське суспільство є складною плюралістичною системою. Зрозуміло, будь-який соціальний організм володіє певним набором системних якостей, але для громадянського суспільства характерні їх повнота, стійкість і відтворюваність;

– громадянське суспільство — це система, що саморозвивається та самокерується. Індивіди, об'єднуючись в різні організації, встановлюючи між собою різноманітні відносини, реалізуючи свої іноді протилежні інтереси, тим самим забезпечують гармонійний, цілеспрямований розвиток суспільства без втручання держави як політичної владної сили;

– громадянське суспільство — правове демократичне суспільство, де головним фактором виступає визнання, забезпечення і захист природних і набутих прав людини і громадянина.

У ліберально-демократичній суспільно-політичній системі, на думку Гаджиева, як цілісному соціумі виділяються наступні взаємопов'язані і взаємозалежні підсистеми: виробнича чи економіко-господарська, соціальна, духовна і політична. Виробнича підсистема забезпечує матеріальну інфраструктуру, а політична —

механізм реалізації загальної волі і загального інтересу всіх основних складових елементів системи в цілому. Соціальна і духовна сфери в сукупності складають громадянське суспільство, яке можна також позначити як єдину підсистему. Кожна з названих підсистем може функціонувати лише тоді, коли всі інші також справно виконують свої функції [10, с. 49].

Поняття «громадянське суспільство» зосереджує увагу на особливостях суспільно-політичного устрою певної держави з точки зору інтересів людей, які розглядаються як пріоритетне джерело соціальної та політичної активності, вважає О. Петришин. Однак людина як індивідуальний суб'єкт не може протистояти державі в особі організованих державно-владних інститутів; для цього індивідуальні інтереси теж мають бути згуртованими, інституційно оформленими й гарантованими. Ефективне функціонування інститутів громадянського суспільства дає змогу поставити людину в центр суспільного й політичного життя, розглядати її гідність, права та свободи як найвищу соціальну цінність. У свою чергу, держава лише за таких умов зможе нести реальну відповідальність перед суспільством і людиною.

Для цього суспільство умовно поділяється на дві складові частини, одну з яких називають громадянським суспільством, а іншу — органом управління і здійснення політичної влади, тобто державою в її інституціональному розумінні. При такому диференційованому підході до дослідження соціального устрою громадянське суспільство виступає фундаментом, на якому будується політична система суспільства, функціонують політичні інститути, формується і здійснюється державна влада [11, с. 6].

Отже, представники сучасної парадигми громадянського суспільства переконані, що громадянське суспільство є сферою приватних інтересів недержавних інституцій, які здатні до самоорганізації та тісно співпрацюють між собою і з державою. Сучасний погляд полягає в тому, що права держава не протистоїть громадянському суспільству, а створює для його нормального функціонування та розвитку найбільш сприятливі умови. У такій взаємодії міститься гарантія вирішення виникаючих суперечностей правовим цивілізованим шляхом, недопущення соціальних катаклізмів і ненасильницького поступального розвитку суспільства.

Література

1. Гражданское общество: Истоки и современность / И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский. – 2-е изд. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 492 с.
2. Степаненко В. Социологическая концепция гражданского общества в постсоветском контексте / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 5–20.
3. Аршинов В. И. Гражданское общество в контексте синергетического подхода / В. И. Аршинов, Н. Г. Савичева // Общ. науки и современность. – 1999. – № 3. – С. 131–139.
4. Поппер К. Открытое общество и его враги / К. Поппер. – Т. 1. – М., 1992. – 448 с.
5. Варывдин В. А. Гражданское общество / В. А. Варывдин // Соц.-полит. журн. – 1992. – № 8. – С. 22–32.
6. Нікітін В. Еволюція поглядів Ю. Габермаса на громадянське суспільство і державу / В. Нікітін // Актуал. пробл. держ. упр. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 2 (28). – С. 56–63.
7. Калинин И. К. К дискуссии о гражданском обществе / И. К. Калинин // Соц. исслед. – 2001. – № 4. – С. 112–122.
8. Рабінович П. М. Громадянське суспільство і правова держава (загальнотеоретичні міркування) / П. М. Рабінович // Укр. право. – 1996. – № 3. – С. 32.
9. Алексеев С. С. Теория государства и права для юридических ВУЗов и факультетов / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 1998. – 302 с.
10. Гаджиев К. С. Политическая наука / К. С. Гаджиев. – М. : Сорос — международные отношения, 1994. – 400 с.
11. Петришин О. В. Громадянське суспільство: особливості формування концепції та становлення / О. В. Петришин // Пробл. законності. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2001. – Вип. 50. – С. 6–13.